

Funtaunas. Istorgia da la litteratura rumantscha per scola e pievel

■ Las Funtaunas da Gion Deplazes, in'ediziu en quatter toms cumparida ils onns 1987–1993, tematiseschan l'istorgia litterara rumantscha dals origins fin vers la fin dal 20avel tschientaner. L'antologia preschenta en furma d'in cumpendi cun documents originals la litteratura sco ch'ella è sa manifestada durant ils tschientaners en ovas orales e scrites. Las Funtaunas en destinadas per tut las scolas che s'occupan cun l'istorgia da la litteratura rumantscha, ma er per la scolaziun da creschids e per mingin che vul cuntanscher ina survista en questa materia.

L'ovra cumpiglia quatter parts: Funtaunas 1: Dals origins a las refurmas (1987); Funtaunas 2: Da las refurmas a la Revoluziun franzosa (1988); Funtaunas 3: Da la Revoluziun franzosa a l'avertura litterara (1990); Funtaunas 4: Litteratura contemporanea (1993). Ina curta resuma-ziu sistemata avra mingamai ils singuls chapitels; graficas, chartas geograficas, facsimiles

da texts originals e reproduziuns dals frontispizis da cudeschs vegls illustreschan e schlucan a moda significativa la cumposiziun. Divers registers gidan a chattar nums locals e nums da persunas ed ina bibliografia bain elegida renviescha ad ulteriura lectura.

Introducciun

Il lectur na duai betg spetgar opiniuns fatgas e fixas. El duai sez avair la chaschun da far in maletg dal passà sin fundament da documents e relicts linguistics e litterars dal passà e preschent. La preschenta dals temps, da persunas, da lur ovas e relaziuns vicendavlas vulan esser in agid latiers.

Ina tala litteratura na po ni vul esser cumplessa. Ella po tut il pli esser «exemplarica» en il senn ch'ella sa basa sin exempels uschè represchenta sco pussaivel per chattar qua tras il decurs dal svilup.

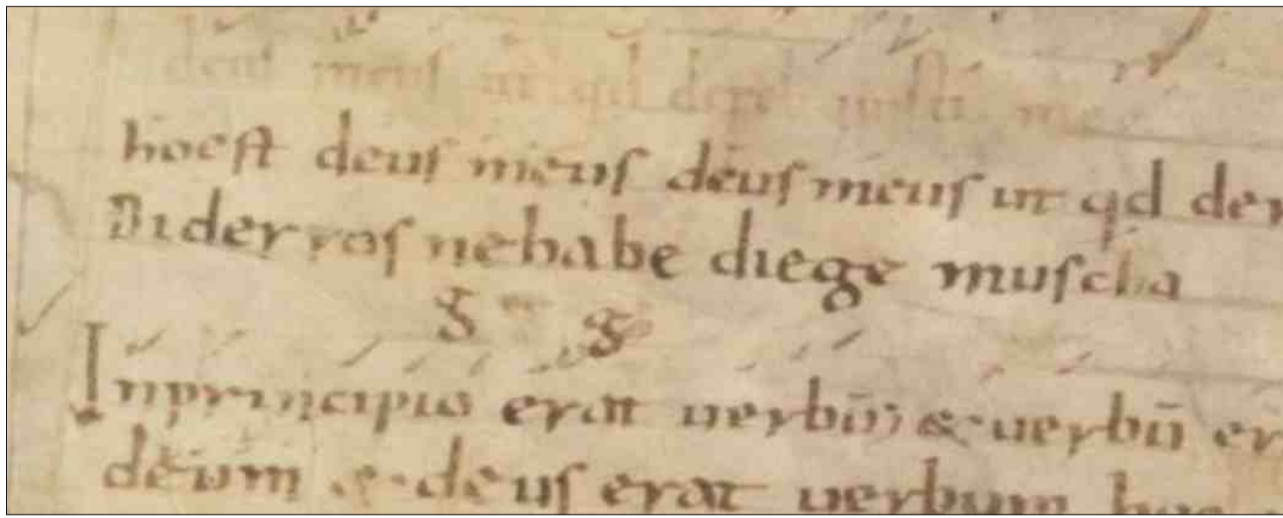
Ina partiziun en chapitels cun indicaziuns cronologicas, approximativas savens, gida a cuntanscher ina survista summarica. Franc è questa partiziun ina simplificaziun: ils svilupps sa fan en undas che na van betg adina parallelamain, mabain che s'interfreschan, sa surtaglian u sursiglian magari.

Il singul chapitel cumenza cun ina curta resumaziun dal cuntegn. Alura suondan las indicaziuns primaras necessarias per chapir pli bain ils documents che pon esser emprovas pre-litteraras u litteraras, reproducidas en lur furma originala. Illustraziuns caracteristicas vulan levgiar la chapientscha e francar las enconuschientschas. L'indicaziun da litteratura secundara offrescha la pussaivladad da s'occupar pli profund cun in detagl u l'auter.

Il text da declaraziun è vegnì scrit oriundamain en sursilvan. Suenten ina consultaziun dals magisters ed emprovas cun texts en differentas classes han ins premdi la decisiun da metter ils texts da punt e da declaraziun da quest manual en rumantsch grischun e da laschar ils texts originals en lur furma autentica. Questa soluziun vul dar a tuts lecturs las medemas cundiziuns, stimular da far il pass sur l'atgna regiun or e da sa profundar er en texts originals da las ulteriuras regiuns rumantschas.

Tom 1: Dals origins a las refurmas

Las Funtaunas furman bain en emprima lingia in'istorgia da la litteratura en il senn classic, vul dir che focusescha sin la producciun da poesia, prosa e dramatica. Ma litteratura belletristica per propi

Sper la litteratura per propi tractan las Funtaunas er l'origin da la lingua e texts da diever (Emprova da plima da Würzburg). FOTO: PD

exista en furma originala pir a partir da la fin dal 18avel tschientaner, entant che la producciun da texts dals dus tschientaners precedents è surtut stada en servetsch da la refurmaziun e cuntra-refurma.

Sper quest focus sin texts litterars, s'avran las Funtaunas però er a la producciun da texts en in vast senn dal pled e cumpiglian, surtut a partir dal 18avel tschientaner, er texts da diever pratic (medischina, tschentaments) e rapports da viadi sco er a partir dal 19avel tschientaner la pressa rumantscha.

Anc pli ferm a tematicas betg prevalentamain litteraras, gea schizunt ad aspects betg scrits ed al svilup da la lingua en general, sa deditgescha l'emprim tom da l'antologia las suandantas parts:

1. Noss origins (perditgas dal temp da crap, da bronz e da fier; pievels preromans; temp roman; pievels germans s'avischinan).
2. La litteratura orala (relicts precristians, paraulas e ditgas, chanzun populara).
3. Las emprimas perditgas en scrit (Emprova da plima da Würzburg, Versiun interlineara da Nossadunnaun, Perditga da Müstair).
4. Litteratura rumantscha avant e durant la refurma (Gian Travers, gieus biblics, umanissem, funtaunas da dretg). Ils chapitels 5 e 6 preschentan la refurma protestanta e catolica dal 16avel e da l'entschatta dal 17avel tschientaner.

Tom 2: Da las refurmas a la Revoluziun franzosa

Il rumantsch è vegnì scrit e stampà oravant tut a partir da la refurmaziun. Ils cumbats confessiunals han stimulà da s'exprimer en scrit e da derasar il pled da Dieu en las differentas biblas en il linguatg dal pievel. Las organizaziuns ecclesiasticas da las duas confessiuns han procurà mo per part per ils meds – savens en quai stads singuls fautors –, en dentant s'engaschadas fermamain per la derasaziun da scrituras religiusas e confessiunals. L'abundanza da la litteratura da tal gener è sorprendenta.

Questas scrituras n'han betg mo educà il pievel e modulà ses mintgadi, ellas han er sviluppà la lingua scritta ed orala. Oravant tut las chanzuns ed oraziuns che vegnivan chantadas u recitadas tar tuttas chaschuns en stadas decisivas per la cultura e litteratura, e spezialmain per la furmaziun da la lingua rumantscha.

La forza drammatica è sa manifestada en Passiuns e Sauts dals morts sco er en Dretgiras nauschas e gieus dramatics cun chant.

Il diever pratic da la lingua en tschentaments, reglaments e furmas da dretgira sa sviluppa pli a pli er en scrit ed en furma da stampats. Cudeschs da medischina per gliued ed animals en arrivads

tar il pievel, ma er descripiuns da viadis en pajais esters. Questas ovas, sco er translaziuns da bellas istorgias d'autras linguas, en dentant vegnidas scrites a maun anc en il 18avel tschientaner ed en sa derasadas en differentas copias da chasa a chasa.

La fin dal 18avel tschientaner ha purtà in temp nov en l'Europa cun grondas midadas er per il Grischun rumantsch. Las ideas da l'illuminissem, surtut da la Frantscha, han sveglià l'interesser per la cuminanza ed in bainstar general, e perfin per ina lingua da scritura rumantscha cuminaiva e tras quella per ina nazion rumantscha. Ils burgais, oravant tut il umens da la politica, en s'occupads cun cultura e litteratura, cun ina cultura secularisanta. Sper e per part al lieu da la litteratura religiusa vegn la litteratura poetica, e quai sur translaziuns da differentas linguas vischinantas.

Tom 3: Da la Revoluziun franzosa a l'avertura litterara

Il terz tom s'occupa cun il passagi da quest temp nov ad ina «renaschientscha» da la schientscha e conscienza rumantscha ed ad ina nova litteratura, per part originala.

Ils 100 onns dal 1850 al 1950 en stads d'in success impressiuant per il svilup da la litteratura rumantscha ed han mess in crap da chantun per il svilup futur.

Ils ins discurren dal «tschientaner d'aur», d'ina tscherta classica rumantscha cun G.F. Caderas, G. Mathis, Sch. Vonmoos e P. Lansel en Engiadina, cun G. Barandun, G.A. Bühler e S. Loringett en Sutselva, P.A. Lozza, G. e L. Ufer en Surmeir, G.C. Muoth, G.A. Huonder, A. Tuor, P.M. Carnot, F. Camathias, G. Cadieli, G. Fontana, G. Gadola e.a. en Surselva.

Auters lessan numnar quest temp da viv svilup la «renaschientscha rumantscha» suenter in'emprima fluriziun durant la refurmaziun e la refurma catolica.

Ils terzs fan valair che pir quest temp portia atgnamain ina «litteratura bella», ina belletristica che stettia sin agens pes. Il 16avel e 17avel tschientaner saja l'uschenunada litteratura stada bunamain exclusivamain en servetsch da religiun e confessiun, en il 18avel tschientaner pli e pli en servetsch da dretg ed util public, giustia e medischina.

Da la veglia litteratura orala da ditgas e paraulas e dal contact cun litteraturas estras saja pir naschi da quel temp il fundament per ina litteratura belletristica. Quai mussian ils cudeschs da legends e dals martirs, las copias manuscrittas da la litteratura transladata, sco la «Historia da Baarlam et Josafat» u «Ina Bialla Historia de Lionnora», u er «L'istorgia dall cavalier Peter et da la bella Magulonna» ed autras translaziuns sumegliantas che vegnivan copiadas a maun e cursavan da vischnanca a vischnanca.

Il plaschair vi dal drama s'exprimiva en las Passiuns, Sauts dals morts e Dre-

giras nauschas sur il «Giuncher Tschai-ver», ma er en ils dramas ladins profans da F. Wietzel, Jon Perin e.a.

Ultra da la flurinta chanzun religiusa existiva ina poesia seculara en furma da chanzuns d'amur e da la mort, ma oravant tut da cuturella e da cumbat politic.

La nova societad sa basa sin ina scolaziun generala dal pievel e sin gruppa-zions politics che sa manifesteschan en la naschientscha da la pressa rumantscha. L'avertura pli gronda e generala vers l'ester tras traffic ed emigraziun renda conscient als Rumantschs lur situaziun linguistica naziunala, ed il spiert da la romantica levanta forzas da defensiu.

Cun la fundaziun da la Societad Retorumantscha, cun sias Annalas, e pli tard cun las societads regiunalas e la Lia rumantscha naschan las purtadas d'ina litteratura moderna.

Ultra da las baselgias ch'han tgirà durant tschientaners il rumantsch e sia litteratura moral-religiusa porschan en il 19avel tschientaner pressa e societads culturalas l'impuls ed il sustegn sco er la derasaziun d'ina litteratura belletristica. Ils auturs e purtaders da la litteratura nova en per gronda part plevons e magisters, sper insaquiants medis ed umens da la politica.

Il drama è per il pli vegnì translata u adattà d'autras litteraturas vischinas. El è da caracter religius-moral u istoric-patriotic en linguatg pesant e patetic. Distrazziun portan las numerusas comedias. Las salas en chasas da scola e hotels han purschi las localitads da far teater independentamain da l'aura. Durant l'emprima mesadad dal 20avel tschientaner na devi strusch ina vischnanca che na preschenta betg almain in toc da teater ad onn.

La poesia ha chantà laud a las stagiuns e festas, ha exprimi l'encreschadegna e glorifitgà patria ed erox, usits ed isanzas. Il confess personal è stà l'exceptiun.

Tant la drammatica sco er la poesia en vegnidas purtadas da la societad ed han servi als intents da quella, il drama a la tribuna, la poesia a la chanzun. Omaduas han qua tras gi ina funcziun sociala.

Auter èsi cun la prosa. Cun exceptiun da la litteratura da scola, sa drizza la prosa al singul lectur, almain per ordinari. Ella è creschida pli plaun, per part fors er per mancanza da pussaivladads da publicaziun. U er perquai ch'ina prosa pli lunga sco il roman fa pretensiuns considerablas da temp nuninterrut. Per in raquint, in'istorgietta, fors perfin per ina novella basta il temp nuninterrut er ad ina persuna che scriva sper sia lavur da mintgadi. En la litteratura rumantscha n'hai fin oz mai dà auturs u auturas da professiun, mabain mo da quels u da quellas ch'han unfrì lur temp liber per far litteratura.

La raquintaziun pli voluminosa ed il

roman en perquai da chattar mo darar e lura en furma da «Fegliet» en la pressa. In dals emprims romans originals è bain «La Historia dil Gieri Genatsch» da Pader Maurus Carnot, publictà il 1929 en «Nies Tschespet».

La prosa novellistica ha dentant fatg in svilup remartgabel suenter l'Emprima Guerra mundiala, en Surselva cun P.M. Carnot, G. Fontana e G. Gadola, en terra ladina cun B. Puorger, S. Vonmoos, G.G. Cloetta e C. Gilly e.a.

La prestaziun litterara retorumantscha dal 1850 al 1950 mussa in svilup legraivel ed ha mess in crap da chantun per ina cuntinuaziun belletristica fritgiva ch'è abla da dar perditga vardaiva-la dal sentir e pensar dals Rumantschs.

Tom 4: Litteratura contemporanea

Las Funtaunas 4 furman in'antologia da las auturas e dals auturs surtut da la segunda mesadad dal 20avel tschientaner. In'antologia dals vivents na pon ins betg numnar quest'ovra, essend ch'impurtants auturs ed auturas da quest'epoca n'eran gia betg pli cur ch'il cudesch è cumpari. Ma lur fastiz e lur viver en anc vivs en la cuminanza. Els preschentan en general la litteratura rumantscha suenter la Segunda Guerra mundiala, pia a partir dal 1950.

In'antologia vul esser ina purschida d'ovras litteraras exemplaricas da tscherts auturs ed auturas entaifer in tschert temp. Quest'antologia furma sco tom 4 la conclusiun da las Funtaunas.

Ella persequiescha finamiras litteraras d'ina part ed intents didactics da l'autra.

Quai ch'ella intenda dentant è da dar a lecturas e lecturs in instrument per giudair ed encleger la litteratura sur l'antologia e la scola or, e tras quella gidar a chapir er il temp, dal qual ella dat perditga.

Perquai èsi stà necessari da stgaffir in med d'instrucziun pratic en sia dimensiun. Entant ch'il cumpendi bio- e bibliografic è pli u main cumplet, ha la cumissiun ensemen cun l'autur stuì redimensiunar l'ovra, oravant tut en sia part dals texts da poesia e prosa. Quai ha gi per consequenza che betg tut ils numnads en il cumpendi biografic en er represchents cun texts en la part antologica. La limita principala è stada la publicaziun d'almain in agen cudesch, u d'ina platta tar chantauteurs. Che betg tuts en represchents en maniera eguala en la part antologica è chapavel. L'elecziun da prosa è stada limitada a l'intenziun d'eleger mo «texts integrals» e nagins fragments u parts da texts exemplarics da la prosa lunga sco da novellas, romans e raquintaziuns pli lungas. Las Funtaunas 4 cumpiglian las suandantas parts:

1. Texts ordinads tenor ils genres litterars: poesia – prosa – drammatica cun in'introducciun en mintga gener a la testa. La successiun dals texts preschents è vegnida fatga tenor la vegliadegna, q.v.d. il di da naschientscha da l'autura u da l'autur.
2. Preschenta dals differentas metodas d'analisar in text litterar a maun d'in exempel da la litteratura rumantscha (da Clà Riatsch).
3. Cumpendi bio- e bibliografic alfabetic da las auturas e dals auturs.
4. Register da nums da persunas e regi-ster da las ovas.

La preschenta:

Gion Deplazes. Funtaunas. Istorgia da la litteratura rumantscha per scola e pievel. 4 toms. Cuir 1987–1993.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2656
www.chatta.ch